

Köneürgenç türkmen döwletiniň beýik serkerdesi

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy şahslar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Köneürgenç türkmen döwletiniň beýik serkerdesi KÖNEÜRGЕНÇ TÜRKMEN DÖWLETINIŇ BEÝIK SERKERDESI

Meşhur «Çingiz han» eseriniň awtory W.Ýançewskiý: «Sizi Jelaleddiniň obrazy näme üçin şeýle gyzyklandyrýar?» diýen sowala «Men «Çingiz han» powestini ýazyp ýörkäm, gündogar sene ýazgylaryny okap, gorkaklyk, dönüklik, sowgat-serpaýdyr tabynlyk arkaly mongol gylyjyndan aman sypmak isleýänleriň arasyndan duşmandan heder etmän, olar bilen söweše okdurylan gahrymanlary gözledim. Horezm şasynyň ogly Jelaleddin şeýle gahrymanlardandy» diýip jogap berýär.

Dogrudan hem, türkmen taryhynda uly yz goýan şahsyétlerimiziň biri, Köneürgenç türkmenleriniň iň soňky hökümdary, döwrüniň iň görnükli serkerdesi Soltan Jelaleddin Meňburun özuniň ýyldyrym ýaly gysga, emma ýalkymly ömri bilen türki taýpalaryň aňynda edermen hem erkinligi söýyän gerçek hökmünde hemişelik galdy. Mongollara taý gelip, öz ýurduny akyllly-başly dolandyran hem goran soltan Jelaleddiniň şöhratly ömür ýoly, onuň döwleti adalatly dolandyryşy barada birnäçe taryhy we edebi eserler ýazylypdyr. Hatda özuniň duşmany bolsa-da, Çingiz hanyň: «Han-ha, görün atasynyň ogly şeýle bolmalydyr!» diýen sözleri hem, Jelaleddiniň neneňsi batyr gerçek bolandygyna aýdyň şaýatlyk edýär.

Muhammet Horezmşanyň ogly, beýik serkerde, soltan Jelaleddin Meňburun 1220-1231-nji ýyllarda Köneürgenç türkmen döwletine hökümdarlyk edipdir. Taryhy maglumatlarda: «Ol ýüzünde nepis belgi bolan – meňli doguldy. Şu sebäpden hem oňa «Meňburun» diýip lakam berdiler» diýen setirler bar. Merkezi Aziýa

mongollar cozup gelen doŵruňde, ol eýýam döwletiň uly welaýatlarynyň birini – Garjystany (hažirki Owganystanyň demirgazyk bolegini) dolandyryp ýořen hakim bolupdyr. Jelaleddin ožuňden oňki horezmşalardan tapawutlylykda, Merwde dał-de, Guřgenjiň ožuňde okap, oňat bilim alypdyr, ož ene dili bolan tuřkmen dilinden başga-da, pars dilini suwara bilipdir. Meşhur alymlar K.d' Ossonyň (1779-1851) we J.A.Boýluň maglumatlaryna görä, Jelaleddin ožuňiň hašiýeti we daşky sypaty boýunça «generala ýa-da hokumđara dał-de, tuřkmen urşujy esgerine has meňzeş bolupdyr we ož goşuny bilen «yslamyň we mongollaryň arasyndaky diwary» doředipdir».

Mongollaryň Horezm döwletine aralaşmaklary bilen, Sultan Muhammet Horezmşa mongollardan aman sypyp, soňky deminde Guřgen derýasynyň deňze guýyan ýeriniň golaýyndaky Aşyrada barypdyr we şol doŵuřde oýkenini sowukladyp, agyr kesellaپdir. Ömruňiň iň soňky günlerinde onuň oglu Jelaleddiniň dargap barýan ýurda hoküdar bellenişi barada asly nusaýly Muhammet an-Nesewi şeýle diýip ýazypdyr: «Haçan-da adada soltanyň keseli agyrlaşan mahaly, ol ož ejesiniň mongollara ýesir duşendigini eşidipdir. Şondan soň, ol Jelaleddini we adada ož ýany bilen bolup ýořen iki oglunu – Ozlag şany we Ak şany ýanyna çagyryp, şeýle diýipdir: «Hokümetiň durky dargady, döwletiň suňuňleri gowşady we ýumruldy. Bu duşmanyň maksady aýan boldy: ol dyrnagy we dişi bilen ýurda berk ýapyşdy. Ondan meniň arymy almagy diňe oglum Jelaleddin Meňburun başarar. Ine, şonuň üçin hem men ony tagtyň mirasduşeri edip belleýařin. Siziň ikiňiz hem oňa doly gulak asmalysyňz we onuň bilen bir ýoldan gitmelisiňiz». Bu sözleri aýdyp, ol ož eli bilen gylyjyny Jelaleddiniň biline baglady. Şondan soň, ol bary-ýogy birnače guň ýaşady we Allanyň öňuňde ož amanadyny tabşyrdy».

Jelaleddin ýurduň hoküdarlygyna bellenenden soň, Aşyradadan deňziň usti bilen gaṁide ýužuň, Ürgenje barypdyr. Taryhçy H.Kurbanow bu wakany: «Horezmşanyň oglu Horezme ugraýar» diýip atlandyrypdyr. Mirasdüşerligiň Jelaleddin Meňburna berlendigini eşiden halk ony örän begençli we uly umyt bilen garşylapdyr, çünkü olar Jelaleddini gaýduwsyz serkerde hem-de

adalatly şa hasaplapdyrlar.

Taryhy maglumatlaryň şaýatlyk etmeginе görä, şol mahallar onuň ýanynda bary-ýogy ýetmiše golaý atly esgeri bar eken. Paýtagtda doganlary Ozlag şanyň we Ak şanyň mundan birnaçe gün öň atasynyň beren pendine ygrarlyk etmaň, tersine dilduwşup, ožuňi oldurjek bolýandyklaryny eşidip, ol gyssagly ýagdaýda 300 sany atly goşun toplap, şäherden çykyp gaýdýar. Doganlary bilen Horezme tarap ugran Jelaleddine Gürgenje baryp, häkimiýeti öz eline almak nesip etmändir. Paýtagtda gypjak serdarlarynyň gozgalaň turzandygyny eşiden soltan atynyň jylawyny Horasana tarap öwrüpdır. Az wagtyň içinde ol Garagumuň içinden geçip, Nusaýyň töwereginde ygyp ýören 700 sany mongol esgeriniň uştuňe duýdansyz çözupdyr we olary ýok edipdir. Bu söweş uly aňmiýete eýe bolup, ol ýerli adamlarda, bu ganym duşman naňili derejede guýcli we aýylganç bolsa-da, onuň bilen gořeşip boljak eken diýen ynamy doředipdir. Aňrybaş pajygaly dowürdé, elbetde, soltan Jelaleddiniň döwletiň ylmy we medeni meseleleri bilen meşgullanmaga ýeterlik muňkinçiligi bolmandyr. Şeýle-de bolsa, bu ugurda onuň eden kabir işlerini ýatlap geçmek muňkin.

Nusaýly taryhçy Beýik Soltan Jelaleddiniň hut şahsy mürzesi bolan Muhammet an-Nesewiniň berýaň maglumatyna goňa; ol Yspyhan şäherinde kakasy Muhammet Horezmşa üçin ağirt uly we depesi altyn çagyylan guňmezli kaşaň medrese gurdurmakçy bolupdir. Bu pikir onda heniz Yspyhana gelmaňka "dořap"dir. Soň bu ýere Muhammet Horezmşanyň jesedi getirilip, tažeden jaýlanmaly eken. Soltan Jelaleddin medresaňi gurmagy kakasynyň we ožuňiň hokümdarlyk eden dowürlерinde döwletiň «gořnukli magaryfçysy» bolan Mukarrab etdin Muhammet ibn Ybraýym al-Palwan al-Horezma tabşyrypdyr we bu desga üçin oňa otuz muň dinar pul beripdir. Şeýle-de soltan Jelaleddin Yragyň ožuňe tabyn boleginiň wezirini medresaňi gurluşygyny tamamlamak üçin gerek bolan goşmaça serişdeleri goýberip durmaga borçly edipdir. «Ol medresaňi aňli enjamlaryny altyndan taýýarlamagy buýurdy. Al-Mukarrab bu işi berjaý etmek üçin Yspyhana geldi we medresaňi gurluşygyna başlady. Men bu ýere doqt aýdan soň geldim we onuň diwarynyň adamboýy galdyrylandygyny gördüm»

diýip, bu barada an-Nesewi öz ýazgylarynda beýan edýär. Meýilleşdirilişine gořa; bu medrese Yspyhanyň şol dowuřdakı ýokary okuw mekdepleriniň we ylmy merkezleriniň iň esasylarynyň biri bolmaly eken. Onda ybadat we okuw otoglary bilen bir hatarda kitaphana hem gož oňuňde tutulypdyr. 1228-nji ýylda bu gurluşygyň ýolbaşçysy ýogalypdyr. Soltan Jelaleddin Hindistanda mongollara garşı taýýarlyk görüp ýören döwründe Bagdat halyfy oňa «hakan» ýagny (beýik han) derejesini beripdir. Jelaleddin Azerbaýjana gelende bolsa halyf oňa «Şahanşa» derejesini beripdir.

Soltan Jelaleddin 1231-nji ýylda Azerbaýjanda mongollara garşı göreşip ýörka; haýynlyk bilen duýdansyz ýagdaýda ožuňin duşmany tarapyndan olduřilipdir. Şu aralykda bu medresaňin gurluşygynyň naħili dereja" ýetirilendigi we onuň soňky dowuřlerdaňi ykbaly barada taryhy çeşmelerde maglumat berilmändir...

Görüşümüz ýaly, ençeme dünýä belli taryhçy alymlaryň bellemeklerine görä, Köneürgenç türkmenleriniň döwleti dünýä taryhyna, medeniýetine uly goşant goşan döwletleriň biridir. Jelaleddin Meňburun bolsa gahrymançylygy we edermenligi bilen duşmanynyň hem öwgüsine mynasyp bolan beýik türkmen serkerdesidir.

Rejep JOMMYÝEW,
Magtymguly adyndaky TDU-nyň talyby. Taryhy şahslar